

היהודיות כהגמוניה וכמשאב: המשבר המשטרי בראי השינויים במבנה האזרחות של ישראל

אופיר עבו*

תקציר. הדיון במשבר המשטרי המתחולל בישראל מתמקד בעיקר בשינויים המוצעים במערכת המשפט ובהשלכותיהם על תחומים שונים במדינה. לעומת זאת, המסה שלפנינו בוחנת את המשבר דרך התמורות במבנה האזרחות בישראל, בראש ובראשונה הפיכת היהודיות להגמונית – תהליך שקיבל ביטוי מוסדי בחוק הלאום מ-2018, שהגדיר באופן פורמלי את ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. במסגרת תהליך זה הפכה היהודיות גם למשאב סימבולי המאפשר לקבוצות יהודיות שונות בעם היהודי, מהארץ ומהעולם, לדרוש זכויות וזכויות יתר בישראל. כך נוצר בישראל מרחב של מאבק פוליטי-תרבותי בין היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית הדומיננטית במדינה ובין היהודיות הליברלית-הלא-אורתודוקסית, המזוהה עם יהדות התפוצות. ניתוח של דיוני הכנסת סביב סוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי בשנים 2013-2016 חושף את ההיררכיה הפנים-יהודית החדשה במבנה האזרחות בישראל, שבמסגרתה אלה הנחשבים "יהודים יותר" – קרי חרדים ודתיים-לאומיים – נהנים מזכויות יתר על חשבון אלה הנתפסים בעיניהם כ"יהודים פחות", כמו יהודיות ויהודים לא-אורתודוקסים, פלורליסטים או חילונים. הניסיון למסד היררכיה זו באופן פורמלי וחוקי הוא אחד ממקורות המשבר המשטרי של ישראל.

מבוא

השיח הציבורי סביב המשבר המשטרי מתרכז עד כה בניסיון להחליש את מערכת המשפט על מרכיביה השונים – בג"ץ, הפרקליטות, והייעוץ המשפטי לממשלה ולמשרדי הממשלה. ההתמקדות בניסיון זה, שעבור רבות ורבים מאיים לפגוע בצביונה הדמוקרטי של ישראל, היא חשובה והכרחית, אבל הדיון במשבר עלול להיות חלקי אם אין בו התייחסות מעמיקה לשינויים שעוברים על מבנה האזרחות של ישראל ולתמורות הסוציולוגיות שמחוללות אותם. כפי שיובהר בהמשך, תהליכים אלו עשויים להסביר מדוע בכלל יש ניסיון להחליש את מערכת המשפט.

* ד"ר אופיר עבו, המחלקה ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית כנרת; החוג ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית תל-חי

תודה למשתתפי הסמינר של החוג ללימודים רב-תחומיים במכללה האקדמית תל-חי על הערותיהם החשובות לטיוטת מאמר זה. ברצוני להודות גם לד"ר דנה זרחין, שקראה והעירה על גרסה מוקדמת של המאמר.

מטרתה של מסה זו היא לאבחן את השינויים במבנה האזרחות בישראל ולנתח את התהליכים הסוציולוגיים המעצבים את השינויים האלה, כדי להבין את המשבר המשטרי שחווה ישראל. בהתבסס על דיוני הכנסת בסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי, אראה כיצד פוליטיקאים חרדים וחרדים-לאומיים תובעים זכויות יתר על בסיס היהודיות (Jewishness) העדיפה שלהם לכאורה ועל חשבון קבוצות יהודיות אחרות, למשל יהודים לא-אורתודוקסים מישראל ומהתפוצות, שנחשבים יהודים פחות בעיני אותם פוליטיקאים.

חוק הלאום וההגמוניה של היהודיות באזרחות הישראלית

החקיקה של חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (הידוע בכינויו המקוצר "חוק הלאום"), שעבר בכנסת ביולי 2018, הייתה שינוי מוסדי שהמחיש את התבססות ההגמוניה של היהודיות במסגרת האזרחות הישראלית. במוקד הדיון הציבורי סביב חוק יסוד זה, שאחד ממוביליו בכנסת היה שר התיירות דאז ושר המשפטים דהיום יריב לוין, עמד השינוי במעמדם של הערבים אזרחי ישראל. מאחר שחוק יסוד זה עיגן את עליונות האזרחים היהודים במדינה מבחינת צביון המדינה וסמליה ובכל הנוגע להתיישבות, להגירה ולשפה רשמית, המשמעות הייתה ביסוס פורמלי וחוקי של השוליות שממנה סובלים האזרחים הערבים בישראל. העובדה שהדיון הציבורי בחוק הלאום התרחש לאורך קווי ההפרדה שבין יהודים לערבים שירתה את מקדמי החוק בכנסת, שבאו מהימין הפוליטי, אבל גם קלעה את מתנגדי החוק מהמרכז והשמאל היהודי לדילמה זהותית: איך אפשר להתנגד לחוק יסוד שמעגן את העיקרון המקובל עליהם, שלפיו ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי? את התגובה של המרכז-שמאל לחקיקה זו אפשר להגדיר כמעין פשרה מפא"ניקית: כן לחוק היסוד, אבל יש לתקנו "ברוח מגילת העצמאות" (פלג, 2019). כך קיבל החוק לגיטימציה משני צידי המתרס הפוליטי, אף שבכנסת הוא עבר ברוב קטן יחסית של 62 חברי כנסת מול 55 בלבד (באותה נשימה יש להזכיר גם את 15 העתירות נגד חוק היסוד שנדחו על ידי בג"ץ).

למרות היותו הצהרתי בלבד בשלב זה, חוק הלאום מבטא את "הפוליטי" בעידן של הגמוניה יהודית. על פי המשפטן הגרמני קרל שמיט, הפוליטי יוצר הבחנה ברורה וחדה בין "ידיד" ל"אויב" (וזה האחרון יכול להיות גם פנימי), בין מי שראוי להיות חלק מאיתנו ובין מי שלא. ההבחנה הזאת חותרת תחת שלטון החוק במדינה הליברלית, שהמהות שלה היא האזרחות השווה של כולם והכפיפות השווה של כולם לחוק, ומאפשרת לתת עדיפות לחלק אחד של האוכלוסייה ולהפלות או להדיר לשוליים חלק אחר המוגדר כ"אויב". את ההיגיון של חוק הלאום ביטאה איילת שקד כאשר הגיבה בתפקידה כשרת המשפטים לפסיקת בג"ץ בעניין מבקשי המקלט: "הציונות לא תמשיך לכופף את ראשה בפני זכויות הפרט כפי שהן מפורשות בבג"ץ" (חובל, 2017). כך, חוק הלאום נתפס כמה שייאלץ את בג"ץ לתת לזכויות הקיבוציות של יהודים במדינה קדימות על פני עקרונות של שוויון אזרחי והגנה על זכויות הפרט והמיעוטים (הלא-יהודים).

חוק הלאום הוא ביטוי מובהק של שיח האזרחות האתנו-לאומי, המשמש כמנגנון חלוקתי של זכויות וזכויות יתר על בסיס השתייכות ל"קבוצה היהודית" בישראל. לפי יואב פלד וגרשון שפיר (2005), מאז שנות התשעים הלך והתחזק השיח האתנו-לאומי בד בבד

עם היחלשותו של השיח הרפובליקני, הגורס כי המעלה האזרחית בישראל נקבעת לא לפי השתייכות קבוצתית או מגזרית אלא לפי תרומה אקטיבית לטוב הכללי המשותף, בעיקר שירות בצבא (Levy, 2008). אולם המעלה האזרחית מעולם לא נקבעה באופן אובייקטיבי, אלא באמצעות שרטוט של גבולות חברתיים וסימבוליים בתוך החברה היהודית. מי שזכו לסטטוס גבוה יותר, ובעקבות זאת גם למשאבים רבים יותר, היו אלה שנחשבו בעיני האליטה כ"ישראלים" (קרי מודרניים, חילוניים וליברליים או סוציאליסטים – האחוסלים, בלשונו של ברוך קימרלינג). כך ניתנו הצדקה ולגיטימציה למשטר האזרחות המרובדת שנוצר בישראל בעשורים הראשונים לקיומה, שבמסגרתו אנשי תנועת העבודה נהנו מזכויות יתר על חשבון כל שאר הקבוצות החברתיות.

בשנים האחרונות גם החרדים והדתניים-לאומיים אימצו את השיח הרפובליקני מתוך דרישה להכרה במעלה האזרחית שלהם. החרדים והחרדים-לאומיים מבקשים שלימוד התורה יוכר כתרומה לחוסן הרוחני והפיזי של החברה היהודית בישראל, ואילו דתיים-לאומיים אחרים דורשים לקבל הכרה ב"חלוציות" שלהם, שבאה לידי ביטוי בנכונות לשרת ביחידות קרביות בצה"ל ובהתיישבות במקומות שבהם צריך לדעתם לחזק את שליטתם של יהודים – אם בגדה המערבית, אם בתוך גבולותיה הריבוניים של ישראל (למשל בגרעינים תורניים בערים המעורבות). בניגוד להצדקת המעלה האזרחית של בני ההתיישבות העובדת, שהייתה מבוססת על הדימוי שלהם כ"ישראלים", המעלה האזרחית של החרדים והדתניים-לאומיים מבוססת על הדימוי שלהם כ"יהודים" (כלומר מסורתיים, דתיים ושמרנים). כך, מתוקף המעלה האזרחית "היהודית" שלהם, ההנהגה הפוליטית והרוחנית של החרדים והדתניים-לאומיים מבקשת לעצב מחדש את המוסדות ואת המרחב הציבורי במדינה כך שיתאימו לערכים ולאורחות החיים שלהם (לוי, 2015).

הלכה למעשה, חוק הלאום מספק לגיטימציה ליהודיות לא רק כמסמן של שייכות לבלוק ההגמוני, אלא גם כמשאב סימבולי המאפשר ליחידים וקבוצות לדרוש זכויות וזכויות יתר. הדגש על יהודיות אמנם הפר את השוויון הפורמלי בין יהודים לערבים, אך גם העלה אל פני השטח את ההיררכיה הפנים-יהודית החדשה שהתבססה במבנה האזרחות הישראלית בשנים האחרונות. לפי היררכיה זו, הקבוצות שנתפסות כ"יהודיות יותר" – קרי חרדים ודתיים-לאומיים, מתנחלים ולא-מתנחלים – נהנות מזכויות יתר קבוצתיות בחסות ובמימון המדינה (בתחומי החינוך, תכנון היישובים, התחבורה, הגיוס לצבא ועוד), ואילו אזרחיות ואזרחים מקבוצות שנחשבות "יהודיות פחות" – כמו יהודים חילונים, מסורתיים או לא-אורתודוקסים – נהנים מזכויות קולקטיביות אך ורק על בסיס השתייכותם לעם היהודי. חשוב להדגיש כי בניגוד להנהגה הפוליטית של החרדים, הדורשת זכויות קבוצתיות על מנת לשמר את גבולות האוטונומיה החרדית, ההנהגה הפוליטית של הדתיים-לאומיים שואפת להפוך את ערכיה והשקפת עולמה להגמוניים. זהו תהליך שכבר קורם עור וגידים. לדוגמה, החינוך הממלכתי-דתי זוכה לתקצוב גבוה יותר מהחינוך הממלכתי ומהחינוך הערבי במדינה (אילן, 2022), והתקציב הממשלתי פר תושב גבוה יותר ביישובים שמעבר לקו הירוק מאשר בתוך הקו הירוק (קונור-אטיאס, 2018), בשעה שההנהגה הפוליטית של המתנחלים מגיעה כידוע מרקע דתי-לאומי (אריאלי, 2022). החלשת מערכת המשפט, העומדת במוקד ההפיכה המשטרית המתוכננת, היא צעד הכרחי בדרך לעיגון פורמלי וחוקי של ההיררכיה הפנים-יהודית הזאת.

חוק הלאום וזירת העמיות היהודית

חקיקת חוק הלאום פתחה צוהר לא רק להיררכיות בתוך החברה בישראל, אלא גם להיררכיה בין יהודים בישראל ליהודים בתפוצות – היררכיה שאמנם נכחה תמיד בשיח הישראלי, אבל באופן מרומוז ובלתי פורמלי (גנו, 2013, עמ' 160-209). סעיף 6 של חוק הלאום מתייחס לקשר של מדינת ישראל עם העולם היהודי. במסגרת סעיף זה מתחייבת מדינת ישראל לפעול למען שמירת ביטחונם של בני העם היהודי בתפוצות (ואזרחי המדינה), למען שמירת הזיקה בינה ובין יהדות התפוצות, וגם למען "שימור המורשת ההיסטורית, התרבותית והדתית של העם היהודי בקרב יהדות התפוצות". ההתחייבות האחרונה נשענת על שתי הנחות: האחת היא שהמורשת ההיסטורית, התרבותית והדתית של העם היהודי נמצאת בתהליך שחיקה בקרב יהדות התפוצות ולכן זקוקה לשימור, והשנייה היא שמדינת ישראל היא הגוף המוסמך לייצג ולקדם בתפוצות את אותה מורשת. כך הפך חוק הלאום את היהודיות הדומיננטית בישראל לבעלת מונופול תרבותי ודתי בעמיות היהודית.

מקובל לחשוב על עמיות יהודית (Jewish peoplehood) כתפיסה שלפיה כל יהודי ויהודייה באשר הם, ללא קשר למקום שבו הם חיים, הם חלק מהעם היהודי שמדינת הלאום שלו היא ישראל (הכהן-וולף והורנצ'יק, 2014). לעומת תפיסה זו, הרואה את ההשתייכות לעם היהודי באופן מכליל ולא היררכי, תפיסת העמיות היהודית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחוק הלאום, נותנת ליהודיות הדומיננטית בישראל עליונות על פני תפיסות אחרות של יהודיות. יהודיות, על-פי ברוך קימרלינג (2004, עמ' 20), היא קטגוריה של זהות קולקטיבית המשלבת היבטים של דתיות, לאומיות ואתניות (או עמיות). עבור קימרלינג, העמיות היהודית כוללת את אוכלוסיית המדינה שאינה ערבית, אך אליה יש להוסיף את האוכלוסייה היהודית בעולם. לכל קבוצה בישראל ובעולם היהודי יכול להיות פירוש שונה ליהודיות: חילונית, מסורתית, דתי-לאומי (תורני או פלורליסטי), דתי-אורתודוקסי (או חרדי), דתי-ליברלי (או דתי-לא-אורתודוקסי), או שילוב של כמה פירושים גם יחד. לפיכך, אני מציע להתייחס לעמיות היהודית כאל זירה של מאבק בין פירושים שונים של יהודיות, שבה משתתפות לא רק התאגדויות של יהודים ויהודיות בישראל (מפלגות וארגוני חברה אזרחית) אלא גם התאגדויות שמייצגות יהודים ויהודיות בתפוצות (Abu, 2022).

העמיות היהודית כמרחב של זהות קולקטיבית קיבלה חיזוק משמעותי עם חקיקת חוק הלאום ב-2018, אולם להתעצמותה תרמו גם תהליכים מקומיים וגלובליים שהתרחשו בעשורים האחרונים – היחלשות הישראליות החילונית-ממלכתית בישראל מבחינה פוליטית ותרבותית (קימרלינג, 2004), ובה בעת התחזקות האתניות (או העמיות) כזהות תפוצתית טרנס-לאומית (Anthias, 1998) המקיימת יחסי גומלין דיאלקטיים עם הזהות הקולקטיבית במולדת. תרמה לכך גם העובדה שבשנים האחרונות הפכה ישראל למרכז הדמוגרפי הגדול ביותר של יהודים בעולם, עובדה שגרמה לשלטון בישראל לראות עצמו כמי שמייצג רוב בעם היהודי ואת מורשתו. הלך רוח זה קיבל ביטוי לא רק בסעיף 6 של חוק הלאום, אלא גם במדיניות רשמית של מדינת ישראל כלפי יהדות התפוצות (Abramson, 2019) וגם בשיח האקדמי (שיין, 2019).

כל עוד הדיון הפוליטי הפנימי בישראל עסק בשאלת הישראליות (ובשאלה מיהו הישראלי האולטימטיבי), היהודים החיים בתפוצות נותרו מחוץ לשיח ועסקו בעיקר

בתמיכה פוליטית וכלכלית במדינה (Sherzer, 2019). משעה שישראל תבעה מיונפול על הגדרתה של היהודיות הראויה (ועל הגדרתו של היהודי האותנטי), הקיף הדיון הפוליטי סביב הסוגיה הזאת את כלל העולם היהודי, גם אם ישראל עדיין עומדת במרכזו. במסגרת מפנה זה באים לידי ביטוי שני תהליכים סוציולוגיים משיקים המתרחשים במקביל בישראל: מצד אחד גידול בכוחם הפוליטי של החרדים והחרדים-לאומיים, המייצגים יהודיות דתית-לאומית-אורתודוקסית, ומצד שני התעצמות של אקטיביזם פוליטי וחברתי של התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית (המכונה בישראל התנועה המסורתית) – שתי תנועות המזוהות עם זרמים לא-אורתודוקסיים ביהדות הליברלית בארצות הברית.¹

המאבק של היהודיות הליברלית הלא-אורתודוקסית באמריקה (ונציגיה בישראל) בדומיננטיות של היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית בישראל הולך ומתגבר בשנים האחרונות, ונוגע לסוגיות שונות של דת ומדינה: סידורי התפילה בכותל, מקוואות לנשים, השתתפות במועצות הדתיות, גיור דתי יהודי ועוד.² כחלק ממאבק זה עלתה לאחרונה הדרישה של המפלגות הדתיות והחרדיות לבטל את סעיף הנכד בחוק השבות במסגרת ההסכמים הקואליציוניים של הממשלה הנוכחית (אזולאי, 2022).³ דרישה זו, אם אכן תתממש, לא זו בלבד שתחזק את ההגדרה הדתית-אורתודוקסית של היהודיות בישראל, אלא היא גם יכולה להחליש את השפעתם הפוליטית של יהודי אמריקה בתוך ישראל, שכן בשל השיעור הגבוה של נישואים בין-דתיים בקרבם היא תצמצם משמעותית את מספר האזרחים האמריקנים שמדינת ישראל תהיה מוכנה להכיר ביהדותם. כך, השיח של סוכני היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית בישראל כלפי היהודיות הליברלית הלא-אורתודוקסית באמריקה (ובישראל) מאפשר לזהות את קווי המתאר של המאבק סביב היהודיות בישראל,⁴ שהוא כאמור אחד ממקורות המשבר המשטרי שהמדינה חווה.

הוויכוח סביב מתווה הכותל כביטוי של המאבק בתוך ההגמוניה היהודית בישראל

הדומיננטיות של החרדים והחרדים-לאומיים בהגדרתה של היהודיות ראויה ובפוליטיקת החלוקה הנגזרת מכך באה לידי ביטוי במסגרת הדיונים שהתקיימו בכנסת בשנים 2013-2016, טרם חקיקתו של חוק הלאום, בעניין הסדרי התפילה בכותל המערבי. המאבק סביב סוגיה זו מתנהל עוד מסוף שנות השמונים, מאז התחיל לפעול ארגון נשות

1 יותר ממחצית היהודים באמריקה (המהווים בסך הכול כ-2% מכלל אזרחי אמריקה) משתייכים לתנועה הרפורמית ולתנועה הקונסרבטיבית. רק 9% מהציבור היהודי-אמריקני מזהים עצמם עם הזרם האורתודוקסי (Pew Research Center, 2021).

2 המחלוקות האלה הן חלק משיח רחב יותר על הפערים שבין היהודיות הליברלית באמריקה ובין היהודיות בישראל. שיח זה נוגע גם לשאלות אחרות, כמו מדיניות הכיבוש שישראל משיטה על הפלסטינים, העימות עם ממשלים דמוקרטיים, החיבור למפלגה הרפובליקנית ולימין האמריקני ועוד.

3 סעיף הנכד מקנה את זכות ההתאזרחות בישראל גם לילדיהם ולנכדיהם של יהודים שאינם בחיים, וגם אם המבקשים אינם נחשבים יהודים על פי ההלכה.

4 להרחבה על מה שהשיח הישראלי על יהדות התפוצות עשוי ללמד על החברה בישראל ראו עבו וציון וולדקס, 2020.

הכותל – ארגון של נשים דתיות פמיניסטיות, שמקצתן משתייכות לזרם האורתודוקסי, הפועל כדי לאפשר לנשים לממש את חופש הפולחן שלהן בכותל לפי מנהגיהן; חלקן מעוניינות להתעטף בטלית, חלקן רוצות לקרוא בתורה. מאבקן הגיע גם לבג"ץ, וב־2013 הוא אישר לנשים דתיות לממש את זכותן לחופש פולחן בעזרת הנשים בכותל ללא הפרעה עד אשר תמצא הממשלה פתרון קבע לסוגיה. ב־30 בינואר 2016, לאחר כמעט שלוש שנים של דיונים בין פקידי ממשלה, מנהיגים מיהדות העולם ונציגים של החברה האזרחית, אישרה ממשלת ישראל מתווה פתרון שקיבל בשיח התקשורת את השם "מתווה הכותל" (Times of Israel, 2017). ביוני 2017, בעקבות לחץ של השותפים החרדים בקואליציה, ביטלה הממשלה את המתווה שאישרה רק שנה וחצי קודם לכן. הוויכוח סביב מתווה הכותל פותח לנו צוהר שדרכו אפשר לזהות את השימוש שעושים פוליטיקאים חרדים וחרדים־לאומיים בדימויים ובייצוגים של יהודיות ליברלית לא־אורתודוקסית (המזוהה עם יהדות התפוצות) על מנת להוכיח את עליונותם הדתית והלאומית, שמבחינתם מצדיקה את דרישתם לזכויות יתר בכותל בפרט ובאזרחות הישראלית בכלל.

מתווה הכותל אמנם היה מיועד לאפשר ליהודיות ויהודים לא־אורתודוקסים או פלורליסטים בהשקפתם הדתית לממש את חופש הפולחן שלהם בלי להיות כפופים לתכתיבים של רב הכותל החרדי, אולם בפועל הוא ביטא את ההעדפה שנתנה הממשלה ליהודיות הדתית־אורתודוקסית. המתווה קבע כי הרחבה המרכזית תמשיך להתנהל כ"בית כנסת חרדי" (גינסברג, 2021), ואילו פלורליסטים ולא־אורתודוקסים ייאלצו להתפלל ברחבה נפרדת (ואפילו מוסתרת) בדרום הכותל שנקראת "עזרת ישראל". העדפה זו הוצדקה באמצעות סימון של היהדות החרדית כיהדות האוטנטית, האמיתית והכנה, לעומת הלא־אורתודוקסים או הפלורליסטים שכביכול מעוותים את היהדות. כך טען למשל הרב אריה דרעי, מנהיג מפלגת ש"ס החרדית־ספרדית, שכיהן כשר הפנים בממשלה שאימצה (וביטלה) את מתווה הכותל:

הרפורמים [...] גורמים נזק גדול ליהדות. מה יש לרפורמים מהכותל? הרי אני מתפלל שייבנה שם בית המקדש ויקריבו קורבנות ותהיה לשכת הגזית. הם הרי לא מאמינים בזה, אז מדוע הם באים לכותל? מה יש להם ממנו? הם רק רוצים לעורר פרובוקציות ופירוד בעם. הם במתכוון מנסים להרוס ולהחריב את הדרך המקורית בכל תחומי היהדות. (אדמקר, 2016)

דרעי משרטט כאן גבול סימבולי ברור בין "יהודים יותר" ל"יהודים פחות" על בסיס קריטריונים דתיים־אורתודוקסיים.

ההיררכיה הזאת בין "יהודים יותר" ל"יהודים פחות" נועדה לא רק לבצר את הדומיננטיות התרבותית של היהודיות הדתית־אורתודוקסית, אלא גם לשמר עמדות כוח ושלטיה במשאבים. יש לזכור שמתווה הכותל בא לעולם בתגובה לפסיקת בג"ץ מ־2013, שאפשרה לנשות הכותל לממש את חופש הפולחן שלהן בכותל לפי מנהגיהן, אך הוא סוכל לבסוף גם בגלל החשש של פוליטיקאים חרדים משיתוף של זרמים יהודיים לא־אורתודוקסיים ופלורליסטיים בניהול הכותל – דבר שהיה עשוי להעניק לאחרונים לגיטימציה בתוך ישראל ולהחליש את כוחו של המונופול הדתי־אורתודוקסי על היהדות במדינה. כך טען למשל חבר הכנסת הרב ישראל אייכלר מיהדות התורה, המפלגה החרדית־אשכנזית:

מה שקרה במתווה הזו, שהם הכניסו בדלת האחורית, שהם כופרים בסמכות הרבנית הראשית בכותל והם יהיו סמכות על המקום הזה וזה מסירת חלק מהכותל המערבי לגורם שאיננו גורם דתי. הכותל המערבי הוא מקום קדוש ובגלל זה אנחנו מתנגדים. [...] זאת הנקודה ועל זה אסור לוותר. (הכנסת, 2016ב, עמ' 57)

אייכלר סבור שליהודים דתיים-אורתודוקסיים (כלומר כאלה המקבלים את סמכות הרבנות הראשית) צריכות להיות זכויות יתר על פני יהודים שאינם מכירים בסמכות הרבנות, קרי יהודים ליברלים לא-אורתודוקסים. ההפיכה המשטרית המתוכננת, הכוללת בתוכה את החלשת מערכת המשפט, אמורה לשלול מבג"ץ את היכולת לבטל חוקים או החלטות מנהליות שעלולות לפגוע בחירויות היסוד של אזרחים, ובכלל זה חופש הדת והפולחן, ובה בעת גם לאפשר את העליונות של "היהודים יותר". לא בכדי הצהיר לאחרונה חבר הכנסת הרב משה גפני, מראשי מפלגתו של אייכלר, כי הוא מחכה כבר 34 שנה "להוריד את בג"ץ" (נחשוני, 2023).

זכויות היתר של מי שדוגלים ביהודיות דתית-לאומית-אורתודוקסית מוצדקות על בסיס היותם "יהודים יותר", קרי מסורתיים, דתיים ושמרנים. ברוח זו טען חבר הכנסת בצלאל סמוטריץ', אז מסיעת הבית היהודי וכיום יושב ראש מפלגת הציונות הדתית, שתי רשימות שמרבית בוחריהן נמנים עם הציבור הדתי-לאומי:

אנחנו מאמינים באמיתות מוחלטות, אבסולוטיות, אנחנו יודעים שמה שנהוג לכנות הזרם האורתודוקסי זו אמת, וזרמים אחרים שנושאים שמות אחרים הם לא אמת. יש אמת ויש שקר. ולכן אנחנו לא יכולים בשום פנים ואופן להכיר בשום זרם אחר ביהדות. [...] אנחנו אוהבים את [הרפורמים והקונסרבטיבים], ואנחנו רוצים וצריכים לקרב אותם ולחבק אותם ולחוש אחריות כלפיהם בכל העולם, ומדינת ישראל היא ביתו של העם היהודי כולו, ללא קשר להשקפתו הדתית, אבל [...] מדינת ישראל לא יכולה לתת מעמד והכרה פורמלית לרפורמים ולקונסרבטיבים לא בכותל ולא בשום מקום אחר. (הכנסת, 2016א, עמ' 235-236)

סמוטריץ', נציג פוליטי של החרדים-לאומיים וכיום שר בכיר בממשלה, מבחין בין היהדות האורתודוקסית ובין כל יהדות אחרת, ומהבחנה זו נגזרת מבחינתו גם ההבחנה בין זכויות קולקטיביות שמגיעות בישראל לכל יהודי באשר הוא ("ללא קשר להשקפתו הדתית") ובין זכויות קבוצתיות ששמורות ליהודים בעלי השקפה דתית-אורתודוקסית, שהיא "האמת" לטענתו.

השיח של סמוטריץ' כלפי יהודי ויהודיות התפוצות שאינם אורתודוקסים חושף בפנינו את הריבוד האזרחי שהוא ושאר מנהיגי הציבור החרדי והדתי-לאומי מבקשים לעגן במסגרת ההפיכה המשטרית: בניגוד למי שנחשב יהודי "בשקר" או "יהודי פחות" (קרי יהודים לא-אורתודוקסים או חילונים), מי שנחשב "יהודי באמת" או "יהודי יותר" (חרדים ודתיים-לאומיים, מתנחלים ולא מתנחלים) ראוי לא רק ליהנות מזכויות קבוצתיות בחסות ובמימון המדינה, אלא גם לעצב את מוסדות המדינה ואת המדיניות שלהם. מבנה אזרחות זה אינו משנה כלל את בסיס הזכויות של לא-יהודים, שחלקם ימשיך ליהנות מזכויות אינדיווידואליות ולחלקם לא יהיו זכויות כלל (תלוי במעמדם האזרחי במסגרת תחום השליטה הישראלי). אם כן, עבור סמוטריץ' המדרג של הזכויות האזרחיות מבוסס לא

רק על השתייכות לעם היהודי ("מיהו יהודי?"), אלא גם על התוכן של היהודיות ("מהו יהודי?").⁵ במילים אחרות, מי ש"יהודי יותר", מגיע לו יותר.

סיכום

המשבר המשטרי שישראל נמצאת בעיצומו רלוונטי לא רק לסוגיית הפרדת הרשויות או לשינויים במערכת המשפט, אלא יש להבינו במסגרת התמורות המתחוללות במבנה האזרחות בישראל. חקיקת חוק הלאום היוותה שיא בתהליך הפיכתה של היהודיות להגמונית במסגרת האזרחות הישראלית, שהרי החוק מיסד באופן פורמלי את העליונות של אזרחים המזוהים עם זהותה היהודית של המדינה, בלי לעגן את עקרון השוויון לאזרחים שאינם יהודים או אינם מזוהים עם היהודיות הדומיננטית במדינה (למשל יהודים לא-אורתודוקסים). במובן זה, חוק הלאום הפר את השוויון האזרחי הפורמלי משום שסיפק לגיטימציה מוסדית ליהודיות כמשאב סימבולי שעל בסיסו אפשר לתבוע זכויות וזכויות יתר.

התהליכים האלה פתחו פתח עבור מי שנחשבים, בעיני עצמם ובעיני אחרים, "יהודים יותר", קרי חרדים ודתיים לאומיים, מתנחלים ושאנים מתנחלים, לנסות ולעגן באופן פורמלי וחוקי את זכויות היתר שלהם על חשבון קבוצות שנחשבות "יהודיות פחות", כמו יהודים לא-אורתודוקסים, מסורתיים או חילונים. את ההיררכיה הפנים-יהודית הזאת היה אפשר לזהות כבר בדיוני הכנסת סביב מתווה הכותל שקדמו לחקיקת חוק הלאום. הוויכוח סביב הסדרי התפילה בכותל המערבי תרם ככל הנראה למחשבה של פוליטיקאים חרדים, חרדים-לאומיים, וגם חילונים כמו יריב לוין, שיש להחליש את מערכת המשפט על מנת שבג"ץ לא יוכל לפסול חקיקה והחלטות ממשלה המפרות את עקרון השוויון וממסדות את הדומיננטיות של היהודיות הדתית-לאומית-אורתודוקסית במסגרת ההגמוניה היהודית בישראל.

כפי שמסה זו מראה, בחינה של שיח ישראלי כלפי יהדות התפוצות מאפשרת לזהות ולנתח שינויים שמתחוללים במבנה האזרחות הישראלית, ולכן יש להמשיך לבחון דימויים וייצוגים של יהדות התפוצות בישראל במגוון נושאים והקשרים כדי להבין תהליכים פוליטיים וסוציולוגיים המתרחשים בתוך ישראל. חשוב להדגיש כי ללא מהפך דרמטי בהסדרים החברתיים והפוליטיים הנוכחיים של ישראל – קרי המשך השליטה הצבאית על הפלסטינים, שימור המונופול של היהדות האורתודוקסית, כלכלת הצנע הניאו-ליברלית, והאפליה הממוסדת כלפי ערבים, מזרחים, יוצאי אתיופיה ויוצאי ברית המועצות לשעבר – זהו רק עניין של זמן עד שההיררכיה הפנים-יהודית, שבמסגרתה החרדים והדתיים-לאומיים נהנים מזכויות יתר על חשבון שאר הקבוצות החברתיות, תקבל עיגון חוקי ופורמלי. המשבר המשטרי יוצר אמנם אתגרים לא קטנים לחברה בישראל, אבל הוא גם טומן בחובו הזדמנות לעצב מחדש את מבנה האזרחות במדינה. לפיכך, לסוציולוגיה הישראלית יש תפקיד חשוב בעת הזאת לא רק בהבהרת התמורות המתחוללות בחברה, אלא גם במתן כלים מושגיים ותבניות מחשבה שיקדמו שוויון ושותפות לכולם ולכולן: ערבים ויהודים (מישראל ומהתפוצות), מזרחים ואשכנזים, יוצאי אתיופיה ודוברי רוסית, וגם חרדים, מסורתיים, חילונים ודתיים (אורתודוקסים ולא-אורתודוקסים).

מקורות

- אדמקר, יקי. (2016, 8 בנובמבר). דרעי על הרפורמים והקונסרבטיבים: "אם זו היהדות – אני מוותר עליה". וואלה! חדשות.
- אזולאי, מורן. (2022, 23 בדצמבר). שינוי חוק השבות, שב"כ בחברה הערבית: הסעיפים השנויים במחלוקת בהסכמים. *Ynet*.
- אילן, שחר. (2022, 11 בספטמבר). משרד החינוך: התקציב לתלמיד תיכון ממלכתי-דתי – 26% יותר מאשר לחילוני. כלכליסט.
- אריאלי, שאול. (2022, 20 באפריל). אל תתנו למתנחלים לשקר לכם. הארץ.
- גינסברג, רקפת. (2021, 14 בנובמבר). כותל אחד, מגוון יהודים. מקור ראשון.
- גנז, חיים. (2013). תיאוריה פוליטית לעם היהודי: שלושה נרטיבים ציוניים. אוניברסיטת חיפה וידעוץ ספרים.
- הכהן-וולף, חגית, וגבריאל הורנצ'יק. (2014). תפישות של עמיות יהודית במרחב הזהותי. בתוך אשר מעוז ואביעד הכהן (עורכים), זהות יהודית: משפט, חברה ותרבות (עמ' 153-172). אוניברסיטת תל אביב.
- חובל, רויטל. (2017, 29 באוגוסט). שקד: הציונות לא תמשיך לכופף את ראשה בפני זכויות הפרט כפי שהן מפורשות בבג"ץ. הארץ.
- הכנסת. (2016, 3 בפברואר). הצעה לסדר היום: החלטת הממשלה לאשר לנשות הכותל רחבה מיוחדת. דברי הכנסת יז, ישיבה צח.
- הכנסת. (2016, 8 בנובמבר). פרוטוקול מס' 281 מישיבת ועדת הפנים והגנת הסביבה. לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- נחשוני, קובי. (2023, 22 בפברואר). גפני: "34 שנים אני מחכה להוריד את בג"ץ. אין תחום שהוא לא פגע בנו". *Ynet*.
- עבו, אופיר ותניא ציון-וולדקס. (2020). מבוא – להתבונן במבטים דרך המבטים: על השחקן התפוצתי בישראל ומשמעויותיו. בתוך אופיר עבו ותניא ציון-וולדקס (עורכים), העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות (עמ' 13-42). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- פלג, בר. (2019, 16 בינואר). לפיד למפגינים הדרוזים: נתקן את חוק הלאום ונעביר אותו. הארץ.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.
- קונור-אטיאס, אתי. (2018, 15 באוגוסט). מדינת רווחה? רק אם זכיתם לגור בהתנחלויות. דה-מרקר.
- קימרינג, ברוך. (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. עם עובד.
- שיין, יוסי. (2019). המאה הישראלית והישראליות של היהדות. ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- Abramson, Yehonatan. (2019). Securing the diasporic "self" by travelling abroad: Taglit-Birthright and ontological security. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(4), pp. 656–673.

- Abu, Ofir. (2022). Diaspora in the homeland: Homeland perceptions regarding diaspora Jews in Israel's internal debate around its collective identity. *Ethnic and Racial Studies*, 45(14), pp. 2770–2791.
- Anthias, Floya. (1998). Evaluating “diaspora”: Beyond ethnicity? *Sociology*, 32(3), pp. 557–580.
- Levy, Yagil. (2008). Israel's violated republican equation. *Citizenship Studies*, 12(3), pp. 249–264.
- Pew Research Center. (2021, May 11). *Jewish Americans in 2020*.
- Sherzer, Adi. (2019). Mamlakhtiyut from across the ocean: Ben-Gurion and the American-Jewish community. *Contemporary Review of the Middle East*, 6(3–4), pp. 309–323.
- Shiff, Ofer. (2021). The Jewish centrality of Israel: The 1958 “Who is a Jew?” affair as a case study. *Israel Studies Review*, 36(2), pp. 48–65.
- Times of Israel. (2017, July 4). Full text: The complete version of the Western Wall compromise from January 2016.